PRZEGLĄD WSCHODNIOEUROPEJSKI VII/2 2016: 73–87

Rafał Wiśniewski
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

PRZEMIANY ETNICZNE NA KRYMIE – OD INKORPORACJI DO ROSJI CARSKIEJ PO ANEKSJĘ PRZEZ FEDERACJĘ ROSYJSKĄ (1783–2014)

Ethnic changes in Crimea. From its incorporation into The Russian Empire to the annexation by the Russian Federation (1783–2014)

Słowa kluczowe: Krym, przemiany etniczne, struktura etniczna, deportacje

Keywords: Crimea, ethnic changes, ethnic composition, deportations

Abstract. The paper focuses on the major population and ethnic changes in Crimea during a period that spans the peninsula's history as part of the Russian Empire, the Soviet Union, independent Ukraine and following its recent annexation by the Russian Federation. The study presents the most important factors driving this change and its consequences for the Crimean population. The Crimean ethnic landscape was formed by a number of pivotal and often tragic events, including: two waves of Tatar emigration in the second half of the 18th and the 19th centuries; the Russian civil war and subsequent repressions; two waves of hunger in the 1920s and 1930s, the Second World War, including the deportation of the Crimean Tatars and other ethnic groups in the 1940s; the mass return of the Crimean Tatars at the turn of the 1990s; and the Russian annexation of the peninsula. Statistics were taken from Russian censuses, starting with the first census of the Russian Empire in 1897 and ending with a census carried out by the Russian statistical office Rosstat after the annexation.

Półwysep Krymski jest specyficznym terytorium, zarówno pod względem historycznym, narodowościowym, religijno-kulturowym, jak i politycznym. Od zarania dziejów Krym stanowił konglomerat narodowościowy. Przez jego obszar przetoczyło się wiele narodów: od Kimeryjczyków poprzez Scytów, Greków, Gotów, Hunów, Połowców, Tatarów aż po Rosjan i Ukraińców. Każdy z narodów obecnie zamieszkujących Krym ma za sobą mniej lub bardziej bolesną historię. Wiek XX przyniósł kolejne tragiczne wydarzenia: wojny, deportacje i prześladowania. Istotną datą okazał się 26 kwietnia 1954 r., kiedy to w 300. rocznicę ugody perejasławskiej obwód krymski pozostający w składzie Rosyjskiej SRR

został włączony do Ukraińskiej SRR. Wówczas fakt ten nie miał większego znaczenia, poza czysto propagandowym – Krym nadal pozostawał w granicach Związku Radzieckiego. Jednak później stał się on ciągłym zarzewiem konfliktów, którego kulminacją była aneksja Krymu przez Federację Rosyjską na mocy referendum przeprowadzonego 16 marca 2014 r. Działania te, oprócz konsekwencji politycznych i gospodarczych, wywołały zmiany ludnościowe, w tym etniczne.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie przemian ludnościowych w ujęciu etnicznym na obszarze Krymu od jego włączenia do Imperium Rosyjskiego w 1783 r., jako części guberni noworosyjskiej, aż po ostatnie wydarzenia, tj. aneksję półwyspu przez Rosję. Pretekstem do powstania tego artykułu było przeprowadzenie przez Rosstat spisu ludności na terytorium Krymu w 2014 r., którego wstępne wyniki opublikowano pod koniec ubiegłego roku. W artykule korzystano z danych statystycznych pochodzących ze spisu ludności w Imperium Rosyjskim w 1897 r., następnie ze spisów rosyjskich (jeszcze przed powstaniem ZSRR) w 1917 r. (spis rolny oraz spis ludności miast i osad typu miejskiego) i 1920 r., radzieckich (z lat: 1926, 1939, 1959, 1979, 1989), ukraińskiego spisu powszechnego z 2001 r. oraz wspomnianego spisu ludności przeprowadzonego przez Rosję w 2014 r. na zajętym Krymie.

1. Ludność guberni taurydzkiej i Krymu do roku 1926

Przemiany narodowościowe na Krymie zaczęły zachodzić z dużą intensywnością po przyłączeniu półwyspu do Rosji carskiej pod koniec XVIII w. Niepomyślny dla Imperium Osmańskiego rozwój wypadków podczas wojny rosyjsko-tureckiej (1768–1774), a następnie jego przyłączenie do Rosji w 1783 r. spowodował znaczny odpływ Tatarów z Krymu. O ile na przełomie lat 60. i 70. XVIII w. Krym zamieszkiwało ok. 411 tys. Tatarów krymskich (stanowiło to 92,6% populacji) (Łaszkow 1896, 52–53; Gierman 1806, 187–190), o tyle pod koniec tego samego wieku ich liczba wynosiła już tylko 137 tys. (Wodarskij i in. 2003). Tak ogromna emigracja nie zmieniła jednak znacząco struktury etnicznej półwyspu. Konsekwencją włączenia Krymu do Rosji był stały napływ ludności słowiańskiej na tereny zamieszkane dotychczas przez ludność odmienną kulturowo i religijnie. Pod koniec XVIII w. odnotowano już prawie 9 tys. Rosjan i Ukraińców (5,7% mieszkańców Krymu).

Znaczące przemiany struktury ludności Krymu miały miejsce w ciągu kilkunastu lat II połowy XIX w., kiedy to nastąpiła druga fala emigracji Tatarów krymskich, a ich udział w strukturze etnicznej półwyspu spadł do 50,3% (tab. 1), natomiast w miastach udział Rosjan i Ukraińców przewyższał już udział Tatarów krymskich. Naturalną konsekwencją zmniejszającej się populacji tych ostatnich

był spadek ich udziału w strukturze etnicznej nie tylko w skali Krymu, ale również w skali regionalnej (ujezdów). W 1850 r. najmniejszym udziałem Tatarów charakteryzował się ujezd symferopolski (72,4%), największym zaś perekopski (87,3%). Czternaście lat później ich udział spadł we wszystkich ujezdach z wyjątkiem symferopolskiego (92,4%), gdzie przesiedlono Tatarów w trakcie trwania wojny krymskiej z 25-wiorstowego pasa przybrzeżnego między Perekopem a rzeką Alma (Wodarskij i in. 2003).

Tabela 1. Liczebność i struktura wybranych grup etnicznych w latach 1850 i 1864

Narodowość	1850		1864	
	tys. osób	%	tys. osób	%
Tatarzy krymscy	267,4	77,8	100,00	50,3
Rosjanie	22,7	6,6	56,7	28,5
Ukraińcy	24,0	7,0		
Żydzi	3,2	0,9	10,6	5,3
Grecy	6,9	2,0	13,0	6,5
Ormianie	3,6	1,0	5,8	2,9
Niemcy	3,3	1,0	5,3	2,7
Pozostali	12,4	3,7	7,3	3,8
Łącznie	343,5	100,0	198,7	100,00

Źródło: Wodarskij i in. 2003.

Według pierwszego spisu ludności przeprowadzonego w Imperium Rosyjskim w 1897 r. gubernię taurydzką[1], obejmującą również Krym, zamieszkiwało 1447,8 tys. mieszkańców (Pierwaja Wsieobszczaja pieriepis'[2] 1903–1905). Spis ten uwzględniał dwie cechy etniczne: wyznanie religijne oraz język ojczysty, który niesłusznie był utożsamiany z narodowością, co w konsekwencji mogło zrodzić pewne zniekształcenia faktycznej sytuacji etnicznej (Eberhardt 1994b). Jeśli jednak przyjmiemy kryterium językowe za wyznacznik przynależności do danej grupy etnicznej, to w 1897 r. gubernię taurydzką zamieszkiwało 42,2% Ukraińców, 27,9% Rosjan, 13,6% Tatarów, 5,4% Niemców, 3,8% Żydów, 1,2% Greków i 5,9% osób innych narodowości (ibidem 1905). Inna była struktura etniczna na

[1] Gubernia taurydzka oprócz Krymu obejmowała obszary leżące na północ od półwyspu. Naturalną granicę stanowił Dniepr od jego ujścia aż po Nikopol (obecnie nad Zbiornikiem Kachowskim). Na wschodzie granica dochodziła do Berdiańska nad Morzem Azowskim. Około 40% powierzchni guberni taurydzkiej stanowił Krym, a jego mieszkańcy to ok. 37% ludności całej guberni.

[2] W przypadku źródeł rosyjskich w artykule zastosowano transkrypcję nazwisk i tytułów opracowań według zasad przyjętych przez PWN.

samym Krymie, gdzie najliczniejszą grupę stanowili Tatarzy krymscy (35,6%), następnie Rosjanie (33,1%) oraz Ukraińcy (11,8%). Każdy z pozostałych narodów (m.in. Niemcy, Żydzi, Grecy) nie stanowił więcej niż 6% populacji Krymu (ibidem 1905; Wodarskij i in. 2003).

Osadnictwo tatarskie koncentrowało się przede wszystkim w środkowej części półwyspu oraz w pasie nadmorskim rozciągającym się od Jałty po Teodozję. Najliczniejsza grupa Rosjan zamieszkiwała ujezd symferopolski, stanowiąc prawie 43% populacji. Ponad 1/3 Rosjan skupiała się w dwóch miastach wydzielonych, tzw. g r a d o n a c z a l s t w a c h[3]: Sewastopolu i Kerczu-Jenikale, gdzie stanowili zdecydowaną większość. Ludność ukraińska zamieszkiwała najliczniej ujezdy: teodozyjski, eupatoryjski i perekopski, przy czym ich udział procentowy był największy w północnej część Krymu (ujezdperekopski). Tylko w ujeździe eupatoryjskim Ukraińcy przeważali liczebnie nad Rosjanami. Pod koniec XIX w. na Krymie chętnie osiedlali się Niemcy, przeważnie na ziemiach pozostawionych przez Tatarów krymskich, którzy masowo emigrowali do Turcji w drugiej połowie XIX w. Liczba Niemców wzrosła prawie sześciokrotnie z 5,3 tys. osób w 1864 r. do 31,5 tys. w 1897 r. Była to głównie ludność wiejska.

W latach 1897–1917 liczba ludności Krymu wzrosła o ponad 37% – do 749,8 tys. mieszkańców (Szybajew 1930; Wodarskij i in. 2003). Na początku XX w., głównie w latach 1902–1903, ponownie miała miejsce masowa emigracja Tatarów krymskich do Turcji. Mimo to ich liczba zwiększyła się w stosunku do roku 1897 prawie o 21 tys. osób dzięki dużemu przyrostowi naturalnemu, ale ich udział procentowy znacznie zmalał do poziomu 28,7% (35,6% w 1897 r.). Rosjanie po raz pierwszy stanowili większość na Krymie. Ich udział procentowy zwiększył się z 33,1% w 1897 r. do 41,2% w 1917 r. (odpowiednio: 181,0 tys. osób i 309,2 tys. osób). Zmniejszył się natomiast odsetek Ukraińców (z 11,8 do 8,6%), których liczba praktycznie nie zmieniła się (64,5 tys. w 1897 r. i 64,6 tys. w 1917 r.) (Wodarskij i in. 2003). Procentowy spadek liczby Ukraińców może wynikać z faktu, że część Ukraińców zadeklarowała język rosyjski jako język ojczysty i w ten sposób ludność ta została zaliczona do grupy Rosjan (ibidem).

W 1920 r. na Krymie miał miejsce ostatni epizod wojny domowej w Rosji. W listopadzie wkroczyły wojska Armii Czerwonej, pokonując wojska „białych" w Przesmyku Perekopskim. Zaczęły się masowe ucieczki z półwyspu drogą morską. W ciągu kilku dni wyjechało od 145 do 170 tys. osób (Chazbijewicz 2001; Uszakow 2014), przede wszystkim do Stambułu i Konstancy. Byli to głównie żołnierze oraz oficerowie armii generała Piotra Wrangla, urzędnicy administracji carskiej, politycy oraz kupcy. W ślad za Armią Czerwoną na Krym weszły oddziały Czeka, co skutkowało kolejnymi tragicznymi wydarzeniami

[3] Gradonaczalstwo – miasto wydzielone z guberni i podporządkowane Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. W 1897 r. było osiem takich miast: Sankt Petersburg, Moskwa, Odessa, Sewastopol, Kercz-Jenikale, Mikołajów, Rostów nad Donem i Baku (Sowriemiennaja encykłopiedija).

w dziejach półwyspu. W ciągu sześciu miesięcy rozstrzelano 60–70 tys. mieszkańców Krymu różnych narodowości (Chazbijewicz 2001).

Pod koniec 1921 r. Krym ogarnęła klęska głodu. Szacuje się, że w pierwszej połowie 1922 r. głodowało od 379 tys. do nawet 500 tys. mieszkańców półwyspu (Garczew 1998; Ciesielski i in. 2003; Zarubin/Zarubin 2008). Zjawisko głodu zostało wywołane przez władze bolszewickie, które obłożyły krymskich rolników olbrzymimi rekwizycjami, wywożąc jednocześnie w 1921 r. ogromne ilości żywności z Krymu (Chazbijewicz 2001). Głód na Krymie spotęgowany został również przez suszę, która wystąpiła latem 1921 r. W jej wyniku zniszczeniu uległo ponad 40% zasiewów i padło aż 2/3 bydła (Iszin 2004; Sokołow 2010).

Polityka władz radzieckich w połączeniu ze słabymi zbiorami w 1921 r. pociągnęła za sobą śmierć tysięcy mieszkańców Krymu. Dodatkowo na początku lat dwudziestych XX w. nastąpił bardzo wysoki przyrost naturalny ludności wywołany obniżeniem się liczby zgonów przy dość wysokim poziomie rodności (Eberhardt 1994a).

W wyniku klęski głodu Krym stracił ok. 20% populacji (tj. ok. 150 tys. osób), z czego 100 tys. zmarło, a 50 tys. uciekło z obszarów dotkniętych głodem (Ciesielski i in. 2003; Iszin 2010). Ludność miast zmniejszyła się o prawie 24%, zaś wsi o 18%. Jałta utraciła 29% populacji, Eupatoria 43%, Karasubazar (obecnie Biełogorsk) 48%, a najwięcej Bachczysaraj – 55% (Zarubin/Zarubin 1995; Chazbijewicz 2001).

W pierwszej połowie lat dwudziestych XX w. władze Związku Radzieckiego zamierzały podjąć decyzję o utworzeniu Żydowskiej Autonomicznej Republiki, która obejmowałaby terytorium północnego Krymu, południowej – stepowej części Ukrainy i wybrzeża czarnomorskiego aż do granic Abchazji. Na obszar ten planowano przesiedlenie około 500 tys. Żydów z całego Związku Radzieckiego. Postanowiono, że Krymska Autonomiczna Socjalistyczna Republika Radziecka, wraz z Birobidżanem na Dalekim Wschodzie Rosji stanowić będą centrum żydowskiego osadnictwa. Jednak do 1941 r. na Krymie osiedliło się tylko ok. 17 tys. Żydów, których populacja wynosiła wówczas 70 tys. osób (Chazbijewicz 2001). Nie zmieniło to w sposób znaczący składu narodowościowego Krymu.

W 1926 r., a więc już po emigracji z końca wojny domowej oraz po okresie głodu, Krym zamieszkiwało – według różnych źródeł – od 698,7 tys. do 714,1 tys. mieszkańców (Eberhardt 1994b; Zastawnyj[4] 1994; Polakow 2000). Natomiast spis powszechny z 1926 r. wykazał 713,8 tys. mieszkańców, w tym 42,2% Rosjan, 25,1% Tatarów, 10,8% Ukraińców, 6,4% Żydów (w tym Żydów krymskich i gruzińskich), 6,1% Niemców oraz 9,4% przedstawicieli innych narodowości

[4] W przypadku źródeł ukraińskich w artykule zastosowano transkrypcję nazwisk i tytułów opracowań według zasad przyjętych przez PWN.

(Wsiesojuznajapieriepis' nasielenija 1926 goda). Rosjanie stanowili absolutną większość w ujeździe Sewastopolskim (60%), przeważali zaś w ujezdach: kerczeńskim (48,1%), perekopskim (39,3%), teodozyjskim (47,5%), eupatoryjskim (32,9%) i symferopolskim (36,0%). Tatarzy krymscy pozostali dominującym etosem tylko w ujeździe jałtańskim (42,5%; Rosjanie 36,9%) (Wodarskij i in. 2003).

2. Okres wielkiego głodu i deportacje ludności w 1944 r.

Początek lat 30. XX w. przyniósł kolejną klęskę głodu, która objęła Ukrainę, Krym pozostający w granicach Rosyjskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, Kazachstan i Powołże. Pod koniec 1928 r. rozpoczęła się kolektywizacja rolnictwa, masowy terror związany z akcją rozkułaczania objął cały obszar ZSRR. Niemal równocześnie nastąpiła nowa fala prześladowań i deportacji. Na obszarze Krymu dotknęła ona społeczeństwa o starych tradycjach państwowych i warstw posiadających, w tym głównie Tatarów, Greków, Ormian i Niemców. W latach 1928–1939 aresztowano i zesłano na Syberię około 40 tys. osób, w większości Tatarów krymskich (Chazbijewicz 2001).

Powszechny spis ludności z 1939 r., przeprowadzony w całym Związku Radzieckim, wykazał 1126,4 tys. mieszkańców Krymu. Prawie połowę mieszkańców stanowili Rosjanie (tab. 1), którzy przeważali zarówno wśród miejskiej, jak i wiejskiej części społeczeństwa Krymu. Drugie miejsce pod względem liczebności nadal zajmowali Tatarzy krymscy, których populacja wynosiła 218,9 tys. osób. Stale, choć bardzo powoli, zwiększał się procentowy udział Ukraińców. Jednak według kryterium językowego stanowili oni tylko 5% mieszkańców półwyspu (Wodarskij i in. 2003). W stosunku do 1926 r. ich liczba zwiększyła się prawie dwukrotnie (77,4 tys. w 1926 r.; 154,1 tys. w 1939 r.).

Wydarzenia lat 40. spowodowały ogromną zmianę w strukturze narodowościowej na Krymie. Na skutek przeprowadzonej deportacji Tatarów krymskich, Greków, Niemców, Bułgarów i Ormian procentowy udział Rosjan w strukturze narodowościowej wzrósł do poziomu 71,5% (wg danych ze spisu ludności z 1959 r.), a Ukraińców – do 22,3% (tab. 1).

W sierpniu i wrześniu 1941 r. deportowano z Krymu ok. 53 tys. Niemców (w oficjalnych dokumentach mowa jest o „ewakuacji"; por. Jakowlew 2005, 280). Większość z nich (ok. 50 tys.) przesiedlono do obecnego Kraju Stawropolskiego, 3 tys. – do obwodu rostowskiego. W miarę przesuwania się frontu wschodniego, zostali oni przewiezieni do Kazachstanu, Kraju Ałtajskiego i obwodu nowosybirskiego. Pozostałe 3 tys. krymskich Niemców przesiedlono do obwodu rostowskiego (Jakowlew 2005).

Tabela 2. Skład narodowościowy Krymu wg spisów powszechnych z roku 1939 i 1959

Narodowość	1939		1959	
	w tys.	w %	w tys.	w %
Rosjanie	558,5	49,6	858,3	71,5
Tatarzy krymscy	218,9	19,4	0,4	0,0
Ukraińcy	154,1	13,7	267,7	22,3
Żydzi	65,5	5,8	26,4	2,2
Niemcy	51,3	4,6	0,1	0,0
Grecy	20,7	1,8	0,8	0,0
Bułgarzy	15,3	1,4	0,2	0,0
Ormianie	12,9	1,1	–	–
Polacy	5,1	0,5	1,0	0,1
Inni	24,1	2,1	46,6	3,9
Ogółem	1126,4	100,0	1201,5	100,0

Źródło: Wsiesojuznaja pieriepis' nasielenija 1939 goda; Itogi Wsiesojuznoj pieriepisi nasielenija 1963 goda.

Pod koniec 1941 r. z Krymu ewakuowano około 100 tys. mieszkańców. W tym czasie siły NKWD dokonały licznych mordów na Tatarach krymskich przetrzymywanych w tamtejszych więzieniach i aresztach. Większość Tatarów krymskich biorących udział w działaniach wojennych walczyła w oddziałach armii niemieckiej (około 20 tys. osób), co stało się formalną przyczyną wysiedlenia całego narodu z Półwyspu Krymskiego. W wyniku bezpośrednich walk na Krymie zginęło od 90 tys. (85 tys. wywieziono w charakterze przymusowych robotników do Niemiec) (Chazbijewicz 2001) do 135 tys. mieszkańców (Wodarskij i in. 2003).

Po wyparciu Niemców z Półwyspu Krymskiego Stalin natychmiast zrealizował swój plan deportacyjny, który powstał prawdopodobnie jeszcze w 1942 r. Plan ten dotyczył wysiedlenia przede wszystkim Tatarów krymskich oraz Niemców. 11 maja 1944 r. Państwowy Komitet Obrony ZSRR podjął uchwałę O Tatarach krymskich[5], w której postawiono im zarzuty, m.in. zdrady ojczyzny, masowej dezercji z Armii Czerwonej oraz udział w niemieckich ekspedycjach karnych.

Główna fala deportacji nastąpiła w połowie maja 1944 r. Według raportów NKWD w dniach 18–20 maja z Krymu wywieziono 180 014[6] Tatarów krymskich głównie do Uzbekistanu, na Ural, do Kirgistanu, Turkmenistanu i Kazachstanu (Jakowlew 2005). Liczba ta nie obejmowała jednak Tatarów krymskich, którzy zostali zmobilizowani i przekazani do dyspozycji wojskowych przedsiębiorstw

[5] Uchwała Państwowego Komitetu Obrony nr 5859ss (Jakowlew 2005, 497).

[6] Taką liczbę deportowanych Tatarów krymskich podał Beria w raporcie do Stalina nr 3.153 z dnia 20 maja 1944 r., zawiadamiającym o zakończeniu akcji przesiedleńczej (ibidem, 501–502).

naftowych i trustu węglowego „Moskowugoł" w liczbie ok. 11 tys. osób. Łączna liczba deportowanych Tatarów krymskich wyniosła więc 191 044 osoby (ibidem, 502). N. Bugaj (2002, 119) podaje zbliżoną liczbę 194,1 tys. deportowanych Tatarów krymskich (wraz z 33,3 tys. Bułgarów, Greków i Ormian), powołując się na protokół z posiedzenia Biura Krymskiego Obwodowego Komitetu WKP(b) z dnia 14 października 1944 r. Natomiast J. Wodarskij i in. (2003) wskazuje liczbę 210,0 tys. deportowanych Tatarów krymskich oraz 13,0 tys. Ormian, 21 tys. Greków, ponad 50,0 tys. Niemców i 15,0 tys. Bułgarów. Jeszcze inne źródła podają liczbę 238,5 tys. deportowanych samych tylko Tatarów krymskich (Chazbijewicz 2001; Wermenycz 2009).

Raporty NKWD wskazują, że z Krymu wywieziono łącznie ponad 225 tys. osób[7]. Zdecydowana większość Tatarów krymskich (151,6 tys. osób) trafiła do Uzbeckiej SRR. Bułgarzy, Grecy i Ormianie zostali przesiedleni do Baszkirskiej ASRR, Maryjskiej ASRR, do obwodu kemerowskiego, mołotowskiego (obecnie Kraj Permski), swierdłowskiego, kirowskiego oraz do obwodu guriewskiego (obecnie obwód atyrauski) w Kazachstanie (Jakowlew 2005). Deportacje ludności z Krymu podczas drugiej wojny światowej w sposób zdecydowany wpłynęły na zmianę struktury etnicznej półwyspu, jak również ograniczyły jego potencjał demograficzny. Na początku lata 1944 r. Krym zamieszkiwało około 380 tys. osób, w większości Rosjanie i Ukraińcy (Wodarskij i in. 2003).

Jednak już od jesieni 1944 r. na Krym zaczęła napływać ludność z Ukrainy (obwody: winnicki, żytomierski, kijowski) oraz z zachodnich i południowych regionów europejskiej części Rosji (obwody: moskiewski, jarosławski, woroneski, briański, tambowski, kurski i rostowski). W „trybie pilnym" na Krym trafiło około 400 tys. Rosjan i 150 tys. Ukraińców, ale ponad połowa samowolnie wyjechała przed 1948 r. (Sieitowa 2014).

3. Przemiany etniczne po II wojnie światowej (1945–2001)

W latach 50. XX w. na Krym przybyło dalszych 176 tys. osób (ok. 60 tys. osób w latach 1950–1954 oraz ok. 116 tys. osób w latach 1955–1958) (Wodarskij i in. 2003). Szybko zwiększał się procentowy udział zarówno Rosjan, jak i Ukraińców (odpowiednio 71,4% i 22,3% w 1959 r.). Spis powszechny z 1959 r. nie odnotował na Krymie przedstawicieli takich narodowości, jak tatarska, ormiańska, bułgarska czy niemiecka.

Znaczące przemiany narodowościowe na Krymie po zakończeniu II wojny światowej zachodziły głównie za sprawą Tatarów krymskich. Ich stopniowy powrót, który rozpoczął się pod koniec lat 50., przybrał na sile po decyzji Rady

[7] Raport nr 3.162 Berii do Stalina z 4 lipca 1944 r. (ibidem, 513–514).

Najwyższej ZSRR w 1989 r., dzięki której możliwa była repatriacja Tatarów krymskich i ich potomków z Azji Centralnej.

Wcześniej, bo w 1967 r., nastąpiła prawna rehabilitacja Tatarów, na mocy której przywrócono im prawa w zakresie udziału w życiu politycznym, zawodowym i kulturalnym, zezwolono na wydawanie gazet i emitowanie audycji radiowych w języku narodowym. Tatarom pozwolono na osiedlanie się na całym terytorium Związku Radzieckiego, ale jednocześnie przedsięwzięto odpowiednie kroki, aby uniemożliwić powrót na Krym. Mimo formalnie obowiązujących zakazów setki rodzin podejmowały próby wyjazdu z miejsca zsyłki i osiedlenia się na Krymie (Asanova/Czubarow 2005).

Według spisu powszechnego z 1979 r. na Krymie mieszkało wówczas 15 tys. Tatarów, w tym ok. 5,4 tys. Tatarów krymskich (Wsiesojuznaja pieriepis' nasielenija 1979 goda). Łącznie stanowiło to 0,7% ludności Krymu. W ciągu 10 lat łączna liczba Tatarów zwiększyła się ponad trzykrotnie do 49,1 tys. (2,0%), z czego zdecydowaną większość stanowili Tatarzy krymscy (38,4 tys., 1,6% ogólnej liczby mieszkańców Krymu) (Wsiesojuznaja pieriepis' nasielenija 1989 goda).

Na koniec lat 80. i początek 90. przypada główna fala powrotów Tatarów na Krym. Począwszy od 1992 r. tempo repatriacji zmniejszało się, aż do 3 tys. osób w 2001 r. Szacuje się, że do 1991 r. na Krym powróciło 150 tys. Tatarów, głównie z Uzbekistanu (Abkadyrow/Czubarow 2005). Wywołało to panikę wśród Rosjan, którzy w większości zajmowali dawne domy i ziemie Tatarów.

Powracający Tatarzy krymscy wcale nie osiedlali się tam, gdzie chcieli, lub tam, gdzie mieszkali ich przodkowie. Władze Krymu, zdominowane przez Rosjan, przyznały powracającym osiem tzw. stref osiedlenia, w których miały powstawać nowe osiedla. Miejsca te były bardzo niedogodne pod względem klimatycznym, glebowym i zaopatrzenia w wodę. Ponadto w strefach tych mieszkało przed wysiedleniem 15% ogółu Tatarów, a teraz miało mieszkać tam co najmniej 60% (Chazbijewicz 2001).

Tatarom zabroniono osadnictwa na południowym wybrzeżu Krymu. Osiedlali się więc w środkowej części półwyspu w pasie od Kerczu po Bachczysaraj. Dopiero w połowie ubiegłego stulecia zaczęli osiedlać się na obszarach nadmorskich, w większości przypadków nielegalnie (Olszański 2014).

Według danych statystycznych ukraińskiego spisu ludności z 2001 r. Krym zamieszkiwało 2401,2 tys. osób (AR Krym wraz z miastem Sewastopol). W stosunku do 1989 r. nastąpił znaczący spadek udziału Rosjan w strukturze etnicznej (o 11 punktów proc.). Spadek ten jest wynikiem trzech czynników: ogromnego napływu Tatarów krymskich (co przeorientowało strukturę etniczną), ubytku naturalnego Rosjan oraz zmian samoidentyfikacji etnicznej w stosunku do ostatniego spisu w Związku Radzieckim (1989). W 1989 r. część osób deklarujących narodowość rosyjską bądź czyniła to ze względów koniunkturalnych, bądź wyrażała w ten sposób swą tożsamość sowiecką, tj. identyfikację z ZSRR,

a nie z żadną konkretną narodowością (były to często osoby mieszanego pochodzenia i o niewyrobionej tożsamości etniczno-narodowej. Kwestionariusze spisowe nie przewidywały zaś „narodowości sowieckiej" (na podobieństwo „jugosłowiańskiej"), podawali więc oni narodowość rosyjską (ibidem 2003).

W niepodległej Ukrainie „Rosjanie koniunkturalni" podawali na ogół narodowość ukraińską, zaś tożsamość sowiecka stopniowo zanikała, i w naturalny sposób zastępowała ją identyfikacja z Ukrainą (przynajmniej w części tej grupy). Jednak nawet wzrost liczebności Ukraińców spowodowany zmianą deklarowanej narodowości przez osoby, które w spisie z 1989 r. określiły się jako Rosjanie, nie zrekompensował spadku liczby ludności ukraińskiej wynikającego z naturalnego ubytku ludności (ibidem). Liczba Ukraińców na Krymie zmniejszyła się w stosunku do 1989 r. o prawie 8% i w 2001 r. wynosiła 576,6 tys. osób (łącznie z Sewastopolem) (tab. 2).

Ponad sześciokrotny wzrost liczby Tatarów krymskich w okresie między spisami ludności wynika z ich masowej imigracji po 1989 r. To samo dotyczy wyraźnego wzrostu liczby Gruzinów, Azerów i Ormian. Według oficjalnych statystyk z 2001 r. liczba Tatarów krymskich wynosiła ponad 245 tys. (łącznie z Sewastopolem).

Tabela 3. Struktura narodowościowa Krymu (AR Krym i miasto Sewastopol) (10 najliczniejszych grup etnicznych w 2001 r.)

Narodowość	Liczba osób wg spisu powszechnego				Zmiana liczby ludności w latach 1989–2001 (w %)
	1989		2001		
	osoby	w %	osoby	w %	
Rosjanie	1 629 542	67,0	1 450 394	60,4	-11,0
Ukraińcy	625 919	25,8	576 647	24,0	-7,9
Tatarzy krymscy	38 365	1,6	245 291	10,2	+539,4
Białorusini	50 054	2,1	35 157	1,5	-29,8
Tatarzy	10 762	0,4	13 602	0,6	+26,4
Ormianie	2794	0,1	10 088	0,4	+261,1
Żydzi	17 731	0,7	5531	0,2	-68,8
Mołdawianie	6609	0,3	4562	0,2	-31,0
Polacy	6157	0,3	4459	0,2	-27,6
Azerbejdżanie	2415	0,1	4377	0,2	+81,2
Pozostali*	73 059	3,0	51 101	2,1	-30,1
Ogółem	2 430 495	100,00	2 401 209	100,00	-1,2

* W tym osoby, które nie udzieliły odpowiedzi na pytanie o przynależność etniczną.
Źródło: Wsiesojuznaja pieriepis' nasielenija 1989 goda; Czislennost' i sostaw nasielenija Ukrainy po itogam Wsieukrainskoj pieriepisi nasielenija 2001 goda.

4. Przemiany etniczne w latach 2001–2014

W październiku 2014 r. Rosstat przeprowadził spis ludności na zajętym przez Rosję Krymie. Według wstępnych danych liczebność mieszkańców Krymu wyniosła 2284,8 tys. i zmniejszyła się w stosunku do 2001 r. o 4,8%. Istotne zmiany zaszły w wielkości populacji poszczególnych grup etnicznych i ich udziału w ogólnej strukturze etnicznej Krymu. W latach 2001–2014 liczba Ukraińców zmniejszyła się aż o 232,1 tys. osób, a ich udział spadł z 24,0 do 15,7%. W tym samym okresie liczba osób deklarujących się jako Rosjanie wzrosła o prawie 42 tys. osób i ich udział w strukturze etnicznej zwiększył się do 67,9%.

Oczywistym jest fakt, że tak ogromne przeobrażenia krajobrazu etnicznego Krymu nie są wynikiem naturalnych przemian demograficznych, a raczej konsekwencją aneksji półwyspu przez Rosję. O ile wcześniejsze ogromne zmiany jego struktury etnicznej wywołane były emigracją, a następnie deportacją Tatarów krymskich, o tyle obecne przeobrażenia struktury etnicznej są konsekwencją emigracji Ukraińców z zajętego półwyspu.

W latach 1989–2014 ogólna populacja Krymu zmniejszyła się o 145,7 tys. osób, z czego na okres 2001–2014 przypada aż 79,9% tej zmiany. Liczba Rosjan zmniejszyła się o 137,5 tys. w latach 1989–2014, ale w pierwszym okresie odnotowano spadek o 179,1 tys., a w drugim – wzrost o 41,7 tys. osób. Natomiast liczba Ukraińców spadła znacząco: z 625,9 tys. w 1989 r. do 344,5 tys. osób w 2014 r., z czego na lata 2001–2014 przypada aż 82,5% tej zmiany. Przemiany te są wynikiem odpływu migracyjnego Ukraińców oraz zmiany deklarowanej przynależności etnicznej. Zaszły one przypuszczalnie w okresie kilku miesięcy między przyłączeniem Krymu przez Rosję a spisem ludności (Iłłarionow 2015).

Warto w tym miejscu zauważyć, że według spisu ludności z 1989 r. 47,4% Ukraińców zamieszkujących Krym (razem z Sewastopolem) wskazało rosyjski jako język ojczysty, a w 2001 r. odsetek ten wzrósł do 59,5% w AR Krymu i 70,1% w Sewastopolu. Wynika z tego, że społeczność ukraińska na Krymie była silnie zrusyfikowana i proces ten nadal postępował. Dla tej części Ukraińców, która deklarowała język rosyjski jako język ojczysty, kolejnym krokiem w procesie rusyfikacji mogła być zmiana deklarowanej przynależności etnicznej, co zapewne miało miejsce w nowych warunkach geopolitycznych.

Konsekwencje etniczne przyłączenia Krymu do Rosji można w przybliżeniu określić, obliczając liczbę Ukraińców i Rosjan i przyjmując, że przemiany ilościowe w obrębie grup etnicznych zachodziły z podobną intensywnością w latach 1989–2001, jak i 2001–2014. Z obliczeń tych wynika, że w 2014 r. liczba Rosjan powinna wynosić ok. 1256,3 tys. osób (przy średniorocznym trendzie spadkowym w latach 1989–2001 na poziomie ok. 15 tys.), a liczba Ukraińców – 523,3 tys. osób (przy średniorocznym trendzie spadkowym na poziomie 4,1 tys.,

mającym miejsce w latach 1989–2001). Różnicę między tak obliczoną liczbą Ukraińców a liczbą wynikającą ze spisu ludności w 2014 r., czyli ok. 178–179 tys. osób, można traktować jako demograficzno-etniczne koszty aneksji Krymu przez Rosję.

Zajęcie Krymu może spowodować kolejne przemiany ludnościowe, w tym etniczne. W ślad za regresem gospodarczym półwyspu, który wydaje się być nieunikniony w obecnych uwarunkowaniach politycznych, może nastąpić regres ludnościowy wywołany emigracją zarobkową. Zapewne jakaś część z pozostałej społeczności ukraińskiej Krymu wyjedzie na Ukrainę, jednak należy spodziewać się większego odpływu etnicznych Rosjan do europejskiej części Rosji.

Natomiast potencjalny odpływ migracyjny Tatarów krymskich będzie uzależniony od polityki Rosji wobec tej grupy etnicznej. Jeśli sprawdzą się zapowiedzi pozbawienia Tatarów krymskich ich nielegalnie posiadanych nieruchomości (Olszański 2014) (trzeba pamiętać, że kwestie repatriacji Tatarów krymskich nie zostały prawnie uregulowane przez władze AR Krymu) oraz nasilą się nastroje antytatarskie, może to spowodować wzrost liczby Tatarów opuszczających Krym.

6. Podsumowanie

W ciągu ponad dwóch stuleci, które upłynęły od momentu włączenia Krymu do Imperium Rosyjskiego, znacząco zmieniła się struktura etniczna półwyspu: od rdzennie tatarskiego, poprzez wymazanie etnosu tatarskiego z krajobrazu narodowościowego Krymu za sprawą masowych deportacji, aż po zdecydowaną dominację etnosu słowiańskiego.

W ciągu pierwszego stulecia obecności Krymu w granicach Rosji carskiej doszło do wyrównania potencjałów ludnościowych Tatarów krymskich i Rosjan (ryc. 1), a w szerszym ujęciu – do przewyższenia liczebnego Słowian (przede wszystkim Rosjan i Ukraińców) nad ludami tureckimi (Tatarzy, Karaimi, Krymczacy). Kolejne dekady przynosiły ciągłe zwiększanie się żywiołu słowiańskiego przy spadku populacji Tatarów krymskich. Kulminacją tego procesu były tragiczne wydarzenia lat 40. XX w. związane z deportacją Tatarów krymskich do Azji Środkowej i całkowite wymazanie ich z mapy etnicznej Krymu. Ich pojawienie się pod koniec lat 80. XX w. stało się przyczyną napięć i konfliktów na różnych płaszczyznach (m.in. religijnej, ekonomicznej) i poziomach (instytucjonalnym, indywidualnym).

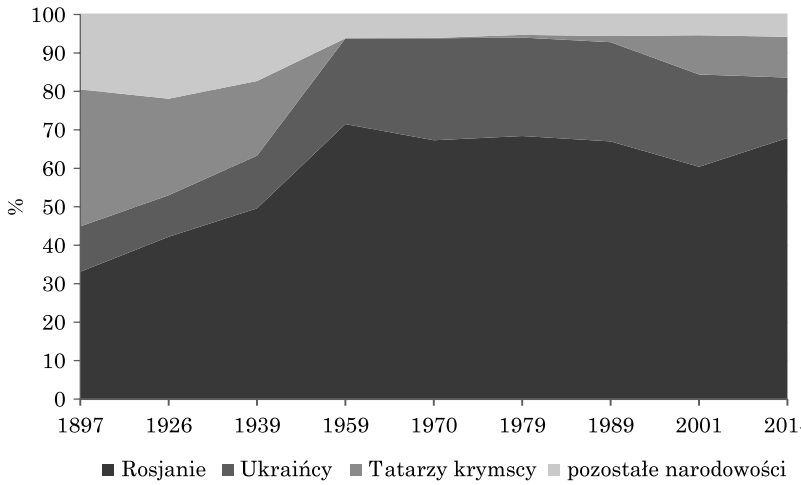

Ryc. 1. Zmiany struktury etnicznej Krymu w latach 1897–2014

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów powszechnych przeprowadzanych w Imperium Rosyjskim, Związku Radzieckim, Ukrainie i na anektowanym Krymie.

Największy wpływ na przemiany narodowościowe na Krymie miały czynniki polityczne, ekonomiczne oraz straty ludnościowe związane z działaniami wojennymi. Do najważniejszych i często tragicznych wydarzeń, które kształtowały strukturę narodowościową półwyspu, zaliczyć można: dwie fale emigracji tatarskiej w II połowie XVIII i XIX w., wojnę domową, a po jej zakończeniu – represje miejscowej ludności, fale głodu na początku lat 20. oraz w latach 30., działania wojenne podczas drugiej wojny światowej, deportację Tatarów krymskich oraz innych narodowości, wreszcie ich masowy powrót z miejsc zsyłki od końca lat 80. XX w. oraz aneksję Krymu przez Rosję, co wywołało duże zmniejszenie się udziału Ukraińców w strukturze etnicznej.

Bibliografia

Abkadyrow, R./Czubarow, E. (2005), Riepatriacyja. W: Czubarow, E. (red.), Oczerki istorii i kultury krymskich tatar. Simfieropol, 97–98.

Asanowa, D./Czubarow, E. (2005), Nacyonalnoje dwiżenije krymskich tatar w 1956–1969 gg. W: Czubarow, E. (red.), Oczerki istorii i kultury krymskich tatar. Simfieropol, 79–82.

Bugaj, N.F. (2002), Deportacija narodow Kryma. Moskwa.

Chazbijewicz, S. (2001), Tatarzy krymscy. Walka o naród i wolną ojczyznę. Poznań.

Ciesielski, S./Hryciuk, G./Srebrakowski, A. (2003), Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. Toruń.

Czislennost' i sostaw nasielenija Ukrainy po itogam Wsieukrainskoj pieriepisi nasielenija 2001 goda. W: http://2001.ukrcensus.gov.ua/ [dostęp 29.05.2015].

Eberhardt, P. (1994a), Konsekwencje demograficzne wielkiego głodu na Ukrainie w latach trzydziestych XX wieku. W: Czasopismo Geograficzne. LXV, 3–4, 275–290.

EBERHARDT, P. (1994b), Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. Warszawa.
GARCZEW, P.I. (1998), S.M. Kirow – organizator Krymskoj Riespubliki. W: Kultura narodow Priczernomorja. 4, http://elib.crimea.edu/index.php?option=com_content&task=view&id=76 [dostęp 4.06.2015].
GIERMAN, K. (1806), Opisanije Tawriczeskoj gubiernii. W: Statisticzeskij żurnal, t. 1, cz. 2, 173–242.
IŁŁARIONOW, A. (2015), Katastroficzeskij faktor. W: Kasparov.ru, Intierniet-gazieta swobodnoj Rossii, http://www.kasparov.ru/material.php?id=552E31B8AFC23 [dostęp 24.06.2015].
ISZIN, A.W. (2004), K woprosu ob osobiennostiach politiczeskogo razwitija Kryma w pierwoj połowinie 1920-ch godow. W: Istoriczeskoje nasledije Kryma. 5, 45–51.
Itogi Wsiesojuznoj pieriepisi nasielenija 1959 goda. Ukrainskaja SSR. (1963), Moskwa.
JAKOWLEW, A.N. (red.) (2005), Stalinskije dieportacyi 1928–1953. Moskwa.
ŁASZKOW, F.F. (1896), Istoriczeskij oczerk krymsko-tatarskogo ziemlewładienija. W: Izwiestija Tawriczeskoj uczenoj archiwnoj komissii. 24, 35–71.
OLSZAŃSKI, T.A. (2003), Wyniki ukraińskiego spisu powszechnego z 2001 r. W: Komentarze OSW, http://www.osw.waw.pl/pub/koment/2003/01/030109a.htm [dostęp 5.01.2005].
OLSZAŃSKI, T.A. (2014), Tatarzy Krymscy po aneksji półwyspu przez Rosję. W: Komentarze OSW, http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-07-02/tatarzy-krymscy-po-aneksji-polwyspu-przez-rosje [dostęp 17.06.2015].
Pierwaja Wsieobszczaja pieriepis' nasielenija nasielenija Rossijskoj impierii 1897 goda. (1903–1905), Nalicznoje nasielenije w gubiernijach, ujezdach, gorodach Rossijskoj Impierii (biez Finlandii), Gubiernskije itogi. W: Demoskop Weekly, http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.php?reg=41 [dostęp 10.06.2015].
Pierwaja Wsieobszczaja pieriepis' nasielenija nasielenija Rossijskoj impierii 1897 goda, (1905), t. 2, Raspriedielenije nasielenija po rodnomu jazyku i ujezdam 50 gubiernij Jewropiejskoj Rossii, Demoskop Weekly, http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=1420 [dostęp 10.06.2015].
POLAKOW, J.A. (red.) (2000), Nasielenije Rossii w XX wiekie: Istoriczeskije oczerki, tom 1: 1900–1939 gg. Moskwa.
SIEITOWA, E.I. (2014), Poslewojennyj Krym: administratiwno-tierritorialnoje ustrojstwo i diemografija. W: Prostranstwo i Wriemia. 2(16), 181–188.
SOKOŁOW, D.W. (2010), Wielikij gołod w Krymu. W: Zierkało niedieli. 41 (821).
Sowriemiennaja encykłopiedija. W: http://enc-dic.com/enc_modern/Gradonachalstvo-2963.html [dostęp 3.06.2015].
SZYBAJEW, W.P. (1930), Etniczeskij sostaw Jewropiejskoj czasti Sojuza SSR (Statisticzeskije dannyje). Leningrad.
USZAKOW, A.I. (2014), Krymskaja ewakuacyja. 1920 god. W: Obszczestwienno-istoriczeskij kłub "Biełaja Rossija", http://www.belrussia.ru/page-id-3317.html [dostęp 3.06.2015].
WERMENYCZ, J.W. (2009), Administratywno-terytorialnyj ustrij Ukrajiny: ewolucija, suczasnyj stan, probłemy reformuwannia, cz. 2. Kyjiw.
WODARSKIJ, J.E./JELISIEJEWA, O.I./KABUZAN W.M. (2003), Nasielenije Kryma w konce XVIII – konce XX wiekow (Czislennost', razmieszczenije, etniczeskij sostaw). Moskwa.
Wsiesojuznaja pieriepis' nasielenija 1926 goda, Nacyonalnyj sostaw nasielenija po riegionam RSFSR. W: Demoskop Weekly, http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_26.php?reg=788 [dostęp 22.06.2015].
Wsiesojuznaja pieriepis' nasielenija 1939 goda. Nacyonalnyj sostaw nasielenija rajonow, gorodow i krupnych sieł RSFSR. W: Demoskop Weekly, http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_39_ra.php?reg=2257 [dostęp 22.06.2015].
Wsiesojuznaja pieriepis' nasielenija 1979 goda. Gorodskoje i sielskoje nasielenije obłastiej riespublik SSSR (kromie RSFSR) po połu i nacyonalnosti. W: Demoskop Weekly, http://demoscope.ru/week ly/ssp/resp_nac_79.php?reg=12 [dostęp 22.06.2015].

Wsiesojuznaja pieriepis' nasielenija 1989 goda. Raspriedielenije gorodskogo i sielskogo nasielenija obłastiej riespublik SSSR po połu i nacyonalnosti. W: Demoskop Weekly, http://demoscope.ru/week ly/ssp/resp_nac_89.php?reg=11 [dostęp 22.06.2015].

Zarubin, A.G./Zarubin, W.G. (2008), Biez pobieditielej: Iz istorii Grażdanskoj wojny w Krymu. Simfieropol.

Zarubin, W.G./Zarubin, A.G. (1995), Gołod w Krymu (1921–1923). W: Klio. 1–4, 34–38.

Zastawnyj, F.D. (1995), Heohrafiia Ukrainy. Lwiw.